

Buda Mariann

DURVA FIÚK – SZELÍD LÁNYOK?... ISKOLÁS LÁNYOK ZAKLATÓ VISELKEDÉSE

ELÖLJÁRÓBAN – MI AZ ERŐSZAK?

A fajtársak szövetkezése az evolúció során sikeres viselkedésnek bizonyult; előnyhöz juttatta a csoportban élő fajokat. Ugyanakkor az együttműködés mellett fennmaradt a versengő viselkedés is, hiszen az erőforrások soha nem álltak korlátlanul rendelkezésre. A versengés és az ebből fakadó agresszió viszont sok energiába kerül, sérülésekkel járhat, azaz rontja a csoport túlélési esélyeit.

A csoportban élő állatok egyik megoldása erre a dilemmára a dominancia-sorrend. Finoman hangolt ösztönviselkedés teszi lehetővé, hogy a dominanciaharcok és a sorrend kialakulása utáni együttélés a legkevesebb veszteséggel járjon.

Az ember szintén csoportban élő lény; az együttműködésre és versengésre, az agresszióra való készenlét evolúciós örökségünk része. Ugyanakkor a „kész”, azaz adott ingerre automatikusan működésbe lépő, ösztönös viselkedési sémák legnagyobb részét elvesztettük. Az agresszió szabályozását szinte teljes egészében a kultúra vette át. A csoport normáitól függ, hogy egy adott helyen és időben az agresszió mely formáit tűri, támogatja vagy tiltja. Erőszaknak nevezhetjük az agresszió azon típusait, amelyet nem tartunk elfogadhatónak,¹

¹ A meghatározásból következik, hogy az erőszak viszonylagos, térben és időben változó fogalom. Az agresszió és az erőszak definíciós nehézségeiről, ill. az ezzel kapcsolatos megközelítésekről jó áttekintést ad Tóth Péter A médiahatás-kutatás problémái: az agresszió és az erőszak rekonceptualizálása c. cikke (Tóth 2007)

Dolgozatunkban az erőszak egy sajátos formájával, az iskolai zaklatással foglalkozunk. A téma első kutatója, Dan Olweus² definíciója ma már általánosan elfogadott. Eszerint egy viselkedés akkor tekinthető zaklatásnak, ha jelen van

- az ártalmat okozás szándéka;
- az ismétlődés;
- és a hatalmi egyensúly hiánya, azaz az áldozat az adott helyzetben nem képes megvédeni magát. (Olweus 1999)

Fontos tudnunk, hogy a zaklatás sokféle formában megvalósulhat, nem feltétlenül fizikai jellegű. Az ismétlődő csúfolás (verbális) vagy a csoportból való kirekesztés, a pletykaterjesztés (indirekt) is zaklatásnak minősül.³

Dolgozatunk fő kérdése az, mi jellemzi a lányok agresszióját; milyen különbség van a fiúk és a lányok zaklató viselkedése között; és vajon mivel magyarázhatók ezek a különbségek.

NÉHÁNY GONDOLAT AZ AGRESSZÍV VISELKEDÉSRŐL

Az agresszió rendkívül komplex emberi viselkedés. Nemcsak változatos megjelenési formáira kell itt gondolnunk – hiszen ma már erőszaknak tekintjük a szóbeli bántalmazást (beleértve pl. az áldozat számára kellemetlen, obszcén viccek mesélését is), a megszegyenítést, a kirekesztést, de a másik szabadságának korlátozását is. A rendkívüli összetettség arra is vonatkozik, hogy nagyon sok biológiai, pszichológiai és szociológiai tényezővel áll kapcsolatban. Bizonyára ez az oka annak, hogy nincs olyan átfogó, általánosan elfogadott elmélet vagy modell, amelynek a kereteiben értelmezhető mindaz, amit e fogalom alatt értünk.⁴ A korai „állat az emberben”, a „zabolázatlan ösztönök” különféle koncepciói után ma már nyilvánvaló, hogy szerepe van a modell utáni tanulásnak, a megerősítésnek, a frusztrációnak és az önkontrollnak, de számos biológiai (hormonális és idegrendszeri) tényezőnek is. Mindezek pontos hatásmechanizmusát azonban nem ismerjük. A sokféle

² Dan Olweus a 70-es évek végétől kutatja a témát; számos könyv, megelőző stratégia és a legelterjedtebben használt kérdőív megalkotója.

³ A fogalom alakulásáról, a definíciós problémákról és néhány elméleti kérdésről ld. Buda és mtsai 2008.

⁴ Az elméletek egy részéről jó áttekintést adnak Stachó László és Molnár Bálint Média-erőszak: tények és mítoszok c. cikkükben. (Stachó–Molnár 2003)

kutatásból ritkán bontakozik ki egységes, tiszta kép.⁵ Úgy véljük, az agresszió szükségszerűen megjelenik a gyermek fejlődésében – kezdetben úgy, mint a frusztrációra adott válasz. A feszültség áttevődése mozgásba élettanilag természetes folyamat, így már a csecsemő viselkedésében megjelennek az agresszív gesztusok. Attól függően, hogy a környezet mindezt hogyan kezeli, eltűnik vagy megmarad ez a viselkedés. Ahogy fejlődik a társas világ belső reprezentációja, a másik ember belső állapotának modellezése – az úgynevezett tudatelmélet vagy mentalizáció –, megnyílik az agresszív késztetések kiélésének, az ellenállásba ütköző szándékok megvalósításának kevésbé kockázatos útja: a manipuláció és az indirekt/szociális agresszió lehetősége. A verbális agresszió jelentősen fejlődik azáltal, hogy a gyermek a szavak megtanulásán túl egyre inkább képes felismerni, milyen verbális megnyilvánulás okoz fájdalmat annak, akit bántani akar. Ahogy a szociális intelligencia fejlődik, a gyermek egyre inkább képes elemezni a társas kapcsolatokat, sőt, megtanulja manipulálni azokat saját céljainak megfelelően. Ez azt is jelenti, hogy ekkor már képes indirekt agresszióra is.

Kaj Björkqvist fejtette ki részletesen ezt a fejlődési koncepciót. E szerint a fizikai, a verbális és indirekt agresszió nem csupán az agresszió különféle stratégiái, hanem három különböző fejlődési fázis is, amelyek követik, de át is fedhetik egymást. A fejlődés során előbb a verbális, majd az indirekt agresszió jelenik meg, és válik egy idő után uralkodóvá. (Björkqvist et al. 1992)⁶ A kisgyerekek, akiknek még fejletlenek a verbális és szociális készségeik, nyilvánvalóan leginkább fizikai módon képesek kifejezni/levezetni agresszióvitásukat. Ahogy a verbális készségek alakulnak, a gyermek már képes agresszív lenni fizikai erő alkalmazása nélkül is. A szociális kogníció fejlődésével jelenik meg az indirekt, kapcsolati agresszió a gyerekek között (Björkqvist 2001). Ahogy a gyermek növekszik, a direkt agresszió egyre inkább átalakul kevésbé feltűnő és kockázatos, de éppen olyan eredményes formákká, és lassan kialakulnak a feszültség levezetésére alkalmas technikák is.

Az agresszív viselkedéssel kapcsolatban érdemes megkülönböztetni az úgynevezett reaktív (azaz valamire válaszoló) és a proaktív (azaz az „ok nélküli”, „megelőző”, valamilyen cél elérését szolgáló, ún. instrumentális/

⁵ A terület kutatása komoly módszertani problémákat vet fel. A fogalmak pontos és operacionalizálható meghatározása, a vizsgálatok érvényessége – ehhez kapcsolódóan az ökológiai szemlélet követelménye igen nehéz kérdések.

⁶ Kaj Björkqvist és munkatársai kutatásai úttörő szerepet játszottak, hiszen először mutattak rá arra, hogy az indirekt agresszió kapcsolatban állhat a szociális készségek fejlettségével.

eszközjellegű) formákat. Az előbbivel foglalkozik az agresszió kutatás legnagyobb része. A reaktív agresszió egyik legfontosabb eleme az impulzivitás, az önkontroll-probléma, ami nem feltétlen velejárója az instrumentális agressziónak. A zaklatás tipikusan proaktív agresszió, aminek a célja elsősorban a dominancia, a mások feletti hatalom átélése, illetve növelése. Ebből következik az is, hogy ha a zaklató presztízse a zaklatás eredményeként csökken a csoportban, akkor általában más utat keres pozíciója javítása érdekében. Ez a fő oka annak, hogy a jól működő, szolidáris, összetartó csoportokban alacsony szintű az erőszak.

A zaklató az esetek többségében olyan áldozatot választ, akinek a megtámadása alacsony kockázatot jelent; aki vélhetően nem fog visszavágni, aki nem tudja megvédeni magát.

A szociális intelligencia és az empátia szerepe

A közvélekedés szerint a zaklató kontrollálatlan, durva és ezért kirekesztett fiatal. Ennek a sztereotípiának leginkább a gyakran/folyamatosan fizikai agressziót alkalmazó fiú képe felel meg. Vannak azonban olyan zaklatók is, akik népszerűek, és magas szociális intelligenciával rendelkeznek. Ők általában nem kockáztatják a direkt, fizikai összecsapást, viszont ügyesen manipulálják a kortársaikat (sőt, gyakran a felnőtteket is).

Ari Kaukiainen és munkatársai több, mint 500 finn iskolás (10, 12 és 14 évesek) között végzett vizsgálatukban megállapították, hogy az indirekt agresszió minden korcsoportban pozitívan korrelál a szociális intelligenciával, míg a direkt verbális és fizikai agresszió nincs kapcsolatban vele. Az empátia negatívan korrelál a zaklatás minden formájával (Kaikuinen et al. 1999).

Az állatok esetében létezik egy olyan kioldó mechanizmus, amely leállítja a fajtárs agresszív viselkedését, ha a gyengébb megadási pózával elismeri a vereségét. Az empátia azért nagyon fontos, mert ezt a mechanizmust helyettesítheti. Ha megértjük, átérezzük a másik ember szenvedését, ez megállítja a bántalmazást, és felébreszti a segítő szándékot. A fenti eredmény megerősíti ezt a feltételezést.

Az empátia és a szociális intelligencia⁷ nem függetlenek egymástól, hanem részben fedik egymást. A szociális intelligencia is felfogható úgy, mint mások empatikus megértése; az empátia kognitív komponensét is tekinthetjük úgy, mint a szociális intelligencia lényegi részét. Valójában éppen az

⁷ A szociális intelligencia fogalma nem egységes a szakirodalomban.

érzelmi komponens különbözteti meg világosan az empátiát a szociális intelligenciától. A szociális intelligencia ugyanis – elvileg – működhet érzelmek nélkül is. Szélsőséges példája ennek a szociopata, aki remek szociális készségeit gátlások nélkül használja fel arra, hogy másoknak ártson. Ezért fontos világosan megkülönböztetni a szociális intelligenciát és az empátiát.

Finn kutatók egy csoportja vizsgálta a zaklatás, az empátia és a szociális intelligencia közötti összefüggést. Mivel a szociális intelligencia pro- és antiszociális célokra egyaránt használható, kérdésük az volt, vajon mi dönti el, hogy kiből lesz rafináltan manipuláló zaklató, és ki használja pozitív célokra fejlett szociális intelligenciáját. A kutatók az empátiát találták ilyen perdöntő elemnek. A korreláció a szociális intelligencia és az indirekt agresszió között $r=0,55$, de ha kiszűrték az empátia hatását, a korreláció mértéke megnőtt: $r=0,65$. A békés konfliktusmegoldás és szociális intelligencia közötti korreláció: $r=0,8$, de az empátia hatása nélkül csak $0,51$. Ez azt jelenti, hogy azok, akik szociálisan intelligensek, de hiányzik az empátiájuk, hajlamosak az indirekt agresszióra, míg magas szintű empátia esetén a személynek kiváló konfliktusmegoldó készsége lehet, ami lehetővé teszi az agresszió nélküli kapcsolatokat. A cikk címében is jelzett összefüggés szerint tehát: szociális intelligencia-empátia = agresszió. (Björkqvist et al. 2000)

MIT MUTATNAK AZ ADATOK?

A több, mint harminc év kutatásai nagyon sokféle eredményt hoztak. A könyvtárnyi szakirodalomban szinte biztos, hogy minden állítás igazolására, és annak az ellenkezőjére is találunk adatokat. Az adatok sokfélesége mögött a különféle fogalomértelmezések és kutatási modellek, változatos és nagyon eltérő eredményeket hozó módszertanok rejlenek.

Mike Eslea és munkatársai hét országban a hasonló metodológiával (az Olweus-féle kérdőívvel) végzett, összesen mintegy 48.000 gyereket érintő felmérések adatait vetettek alá másodelemzésnek. Eredményeik szerint a zaklató viselkedés szerinti státuszok (zaklató, áldozat, zaklató áldozat, semleges) közötti különbségek konzisztensek, vagyis ezek a különbségek elég nagyok és erőteljesek a metodológiai gyengeségek és az adatforrások statisztikai „zaja” ellenére is. Jelentős és nagyjából hasonló hatásokat találtak, ami azt mutatja, hogy a 4 kategória megbízhatóan és hitelesen reflektál a gyerekek viselkedésére, tekintet nélkül a nyelvi és kulturális különbségekre. Más szóval,

a zaklatás a különböző kultúrákban általános jelenség, amelynek következményei hasonlóak a különböző országokban (Eslea et al. 2003).

A zaklatók aránya a publikációkban 5-35% között, az áldozatok aránya 3-35% között mozog. Ezek a nagy szóródású adatok természetesen inkább zavarba ejtőek, mint informatívak. Biztosabb információnak tekinthetjük a nagyobb mintán végzett vizsgálatokat. Dan Olweus a Norvégiában lefolytatott, 130.000 diákra kiterjedő vizsgálat adatai alapján azt állapította meg, hogy a gyerekek 8%-a zaklató és 12%-a áldozat (Olweus 1993).

Fontos hivatkozási alapot képez a WHO úgynevezett HBSC (Health Behaviour in School-aged Children: a WHO Cross-National Study; Iskoláskorú gyermekek egészségmagatartása: nemzetközi kutatás) négyévenként ismétlődő, nagymintás, reprezentatív kutatása, amelyben 1985 óta Magyarországon is részt vesz. A kérdőívben néhány kérdés az iskolai zaklatásra vonatkozik. Magyarországon a 2006-os vizsgálatban⁸ 15% elkövetőt, 12% áldozatot és 10% zaklató áldozatot regisztráltak (Németh 2007). 2010-ben ehhez képest nem változott jelentősen a helyzet. (Németh 2007; Költő 2011).⁹

Két erőteljes eredmény van, amelyet újra meg újra megerősítenek a vizsgálatok: az életkor hatása (az életkor előre haladtával csökken a zaklatás¹⁰ (Rigby 2007., Nansel et al. 2001., Analitis et al. 2009.)), és a nemi különbségek: a zaklatásba való bevonódás kisebb mértékű a lányok esetében.

Általánosnak tekinthető eredmény a kutatásokban, hogy a fiúk gyakrabban szerepelnek a zaklatók és az áldozatok között is. (Slee – Rigby 1993; Nansel et al 2001; Wolke et al 2001; Veenstra et al 2005). Az utóbbi megállapítás nem kizárólagos a szakirodalomban: Herbert Scheithauer németországi vizsgálatában nem talált az áldozatok nemek szerinti arányában különbséget – viszont adatai szerint a fiúkat szignifikánsan gyakrabban zaklatják fizikailag, mint a lányokat (Scheithauer et al 2006).

8 Azokat tekintették zaklatóknak vagy áldozatnak, akik legalább egyszer bevonódtak zaklatási eseménybe; a zaklató áldozatok mindkét szerepben.

9 Ezek az eredmények az országok összehasonlításában jónak számítanak. Az összehasonlítás alapja, az életkor stb. szerint változó a sorrend, de mindenképp az első harmadbaeső helyezésünk van.

10 A különböző kutatások azonban különböznek abban, miben is áll ez a csökkenés. Általában az áldozatok számának, ill. a fizikai bántalmazás gyakoriságának csökkenése egyértelmű, de nincs egyetértés abban, hogy a zaklatási események száma/gyakorisága, ill. a verbális és indirekt zaklatás mértéke is csökken-e. Egyes kutatók szerint a verbális és kapcsolati zaklatás mértéke nem csökken, sőt, növekedhet. (Eslea–Rees 2001; Espelage–Swearer 2004; Pellegrini–Long 2002)

A HBSC 2006-os gyorsjelentés szerint a résztvevő 41 ország átlagában az áldozatok és a zaklatók aránya nemek és életkor szerint hasonló tendenciát mutat (1-2. táblázat).

1. táblázat: Az áldozatok aránya nem és életkor szerint (%) (HBSC 2006.)

	11 évesek	13 évesek	15 évesek
lányok	13	13	8
fiúk	16	15	11
együtt	15	14	10

Forrás: HBSC 2005–2006 gyorsjelentés: 160–161.

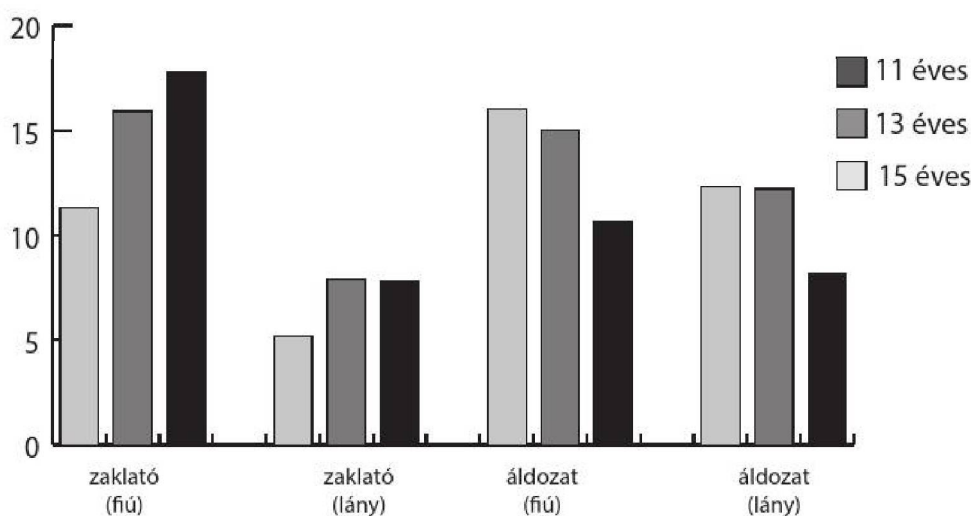
2. táblázat: A zaklatók aránya nem és életkor szerint (%)

	11 évesek	13 évesek	15 évesek
lányok	6	9	7
fiúk	12	15	16
együtt	9	12	12

Forrás: HBSC 2005–2006. gyorsjelentés: 164–165. o.

Mások csak a zaklatók között találtak a nemek arányában különbséget, az áldozatok között nem (Slee 1995; WienkeTotura et al 2009).

1. ábra: Zaklatók és áldozatok aránya nemek és életkor szerint, 34 ország adatai alapján.

Forrás: StassenBerger 2007: 101.

Az 1. ábrát Kathleen Stassen-Berger állította össze 34 ország kutatási adatai alapján. Az ábrán azok aránya szerepel, akik „az utóbbi néhány hónapban legalább kétszer” zaklattak vagy voltak áldozatok (Stassen-Berger 2007).

A legtöbb kutatás szerint a fiúk gyakrabban alkalmaznak fizikai zaklatást, a lányoknál inkább verbális és a kapcsolati zaklatás a gyakoribb (Ld. Björkqvist et al 1992; Olweus 1996; Nansel et al 2001; Tapper Boulton; 2004). Érdekes viszont, hogy a 2010-es HBSC adatok szerint Magyarországon az előző egy éves periódusban a lányok közel negyede vett részt verekezésben (Németh–Költő 2011).

Az indirekt agresszió a leggyakrabban használt agresszív stratégia a lányok között, míg a fizikai és verbális agresszió a leggyakoribb a fiúk között (Österman et al, 1998). A fiúk a lányoknál több direkt agressziót alkalmaznak.

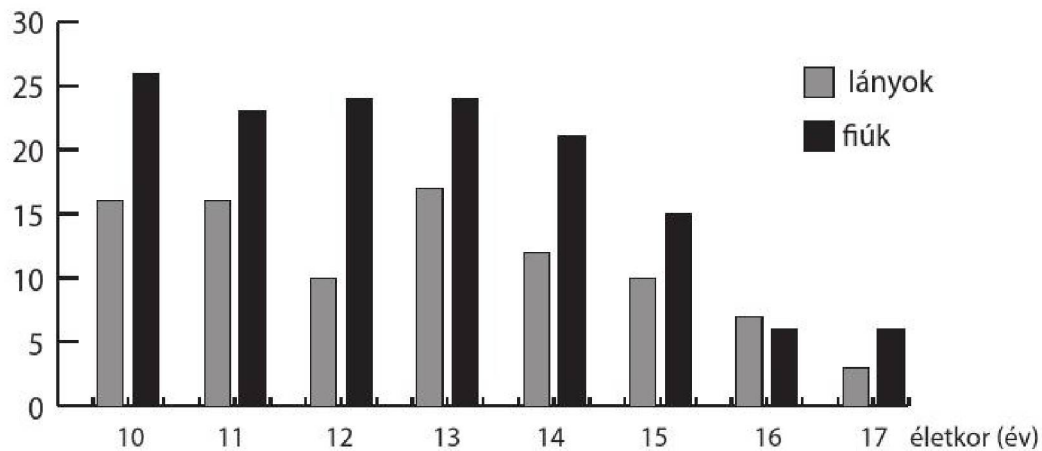
Az indirekt agresszióval kapcsolatos kutatások már nem ilyen egyértelműek. A kutatók többsége szerint a lányoknál gyakoribb az indirekt agresszió, mint a fiúknál (Lagerspetz et al 1988; Crick Grottpeter 1995). Más kutatók nem találtak nemi különbséget (Delveaux–Daniels 2000), de olyan kutatás is akad, amely szerint a fiúk több indirekt agressziót alkalmaznak, mint a lányok (David–Kistner 2000).

Nicki R. Crick és Jennifer K. Grottpeter egy régebbi vizsgálatukban szintén azt találták, hogy a lányok szignifikánsan több indirekt agressziót mutatnak, mint a fiúk. (Crick–Grottpeter 1995). Owens ausztráliai kutatásai alapján szintén úgy véli, hogy az indirekt zaklatás a lányokra jellemző, de ez a nemi különbség inkább a kamaszévekben válik nyilvánvalóvá (Owens 1996).¹¹ Az összefüggés fordítva is igaz: a lányokat inkább indirekt zaklatás éri, a fiúkat inkább nyílt (Crick et al 1996).

Hasonló eredményekről számol be összefoglaló könyvében a zaklatás másik neves ausztrál kutatója, Ken Rigby, több vizsgálat, összesen mintegy 12000 iskolás megkérdezése alapján. A fiúknál gyakoribbak a zaklatás különféle formái, kivéve a kiközösítést, amelyben a lányok vezetnek. A nemek közötti különbségek a zaklatás fizikai formáinál a legnagyobbak (3. ábra) (Rigby 2007).

¹¹ Ezek az adatok is megerősítik Björkqvist fejlődés-elméletét: a prepubertás korú lányoknál még a kapcsolati agresszió nem fejlődött ki; ebben az életkorban még nincs jelentős nemi különbség.

3. ábra: Azok aránya a 10-17 évesek között, akiket legalább hetente egyszer zaklatnak ($N_{fiúk}=2328$, $N_{lányok}=1901$)

Forrás: Rigby 2007: 36.

Wolke és munkatársai németországi és angliai összehasonlító vizsgálatuk során megállapították, hogy a német fiúk nagyobb százaléka zaklató, a lányok arányában viszont nincs eltérés (Wolke et al 2001).

A nemek közötti különbség függ az életkortól és a vizsgálati módszertől is. Kaj Björqvist és munkatársai – a korábban már említett fejlődési elképzeléseknek megfelelően – 8–9 éves korban még nem találtak különbséget a fiúk és lányok indirekt agressziójában; ez a különbség 10–11 éves korban vált kimutathatóvá. A lányok ekkor már gyakrabban választják a kevésbé kockázatos indirekt formát (Björqvist et al 1992). A szerzők azt is megjegyzik, hogy a lányok gyakran nem élik meg zaklatásként azt, amit csinálnak; ez torzíthatja az eredményeket.

Saját kutatásunkban¹² részben hasonló eredményekre jutottunk. A zaklatók között valamivel több hetedikes van, mint ötödikes, és közel háromszor annyi fiú, mint lány. (3. táblázat.) Az áldozatok között ugyanynyi a fiú, mint a lány, de szignifikánsan több az ötödikes, mint a hetedikes. ($p<0,01$). Az utóbbi egybeesik a legtöbb kutatás eredményével, az előbbi viszont nem: általában az áldozatok között is több fiút, mint lányt regisztrálnak. Eredményünket a HBSC 2006 kutatás is megerősíti; a magyar adatok szerint itt is több a lány, mint a fiú áldozat¹³ (4. táblázat).

¹² A kutatást 2008-ban, Hajdú-Bihar megyében végeztük, 1000 5. és 7. osztályos tanuló kérdőíves kikérdezésével. (Buda–Szirmai 2010)

¹³ A HBSC kutatásban hasonló helyzetet az általunk vizsgált két korosztálynál – Magyarországon kívül – csak Ukrajnában és Grönlandon regisztráltak.

3. táblázat: A zaklatók megoszlása nem és osztály szerint

		Osztály		Összesen
		ötödik	hetedik	
Nem	fiú	79	100	179
	lány	37	39	76
Összesen		116	139	255
Adathiány				14
Összesen				269

4. táblázat: Az áldozatok megoszlása nem és osztály szerint

		Osztály		Összesen
		ötödik	hetedik	
Nem	fiú	36	26	62
	lány	40	21	61
Összesen		76	47	123

A zaklatók között szignifikánsan több olyan fiú, mint lány van, akit gyakori verekedés, lökdösődés, fenyegetés vagy mások holmijának megrongálása miatt soroltunk ide. A csúfolódók, kiközösítők és pletykaterjesztők között nincs jelentős nemi különbség.

Összehasonlítva az ötödikes és hetedikes áldozatok válaszait, nincs szignifikáns különbség abban, milyen gyakoriak a különböző bántalmazási módok. A lány áldozatok viszont szignifikánsan kevésbé vannak kitéve fizikai bántalmazásnak, csúfolásnak és pletykaterjesztésnek. Ez utóbbi a nemzetközi adatok ismeretében – elég meglepő eredmény.

Mi állhat a nemi különbségek hátterében?

a) Biológiai tényezők

Az agresszió kutatásokban a férfiak és nők agressziója közötti különbséget részben biológiai, részben kulturális okokkal magyarázzák. Az agresszív viselkedés biológiai hátterének kutatása intenzíven folyik, elsősorban állatkísérletek formájában. Az összefüggések azonban általában nem alkalmazhatók minden további nélkül az emberre.

Régóta ismert az agresszív viselkedésben a hormonális és idegrendszeri körfolyamatok (a hipotalamusz–hipofízis–mellékvesekéreg (HPA), illetve a hipotalamusz–hipofízis–nemi hormonok (HPG) tengely) szerepe. Állatkísérletekben már számos anyag és mechanizmus esetében kimutatták¹⁴ az agresszióval való összefüggést, ezek az eredmények azonban az emberre nem alkalmazhatók közvetlenül. Ennek oka nem csak az lehet, hogy a kísérletekben leggyakrabban használt egerek, illetve patkányok és az ember között biológiai különbségek is vannak¹⁵, hanem az is, hogy nem állítható közvetlen analógiába az állatok természetesnek és adaptívnek tekinthető agresszív viselkedése és az ember a kultúra által már kibogozhatatlanul befolyásolt agressziója¹⁶. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy az állatkísérletek tanulságai szerint az állatok szervezetében az agresszió szempontjából fontos anyagok hatása erősen kontextusfüggő, ami nehezíti a folyamatok megértését.

A férfiak agressziójának hormonális összefüggéseit régóta vizsgálják. Korábban úgy vélték, a hím/férfi nemi hormonok és az agresszió szoros kölcsönhatásban van; a megemelkedett tesztoszteron-szint „okozza” az agressziót. A hímek tipikusan több agresszivitást mutatnak, mind a nőstények, magasabb születés körüli és későbbi keringési tesztoszteron szinttel. A hímek kasztrálása csökkenti az agresszivitást számos emlős fajnál. A kapcsolat azonban az alacsonyabb rendű emlősöknél világosabb, egyértelműbb, mint a főemlősöknél. Ezek az eredmények az embereknél is ilyen kapcsolatot jósolnak a HPG aktivitás és az agresszió között. Azonban hím rézuszmajmokon végzett kísérletek alapján úgy tűnik, hogy a magasabb hormonszint inkább következménye, mint oka a szociális dominanciának. Egy stabil csoportban az alfa hímnek következetesen magasabb a nemi hormon szintje, mint a többieknek, de ha áthelyezzük egy új csoportba, ahol

¹⁴ Ez a terület évtizedek óta intenzíven kutatott, bemutatása még az említés szintén is messze meghaladja lehetőségeinket. A kép egyre bonyolultabb; meglepő összefüggésekre derül fény. Csak példaként említjük, hogy a tesztoszteron közismert hatása mellett szerepük van a mellékvese-kéreg hormonok egyik típusának, az ún. glükokortikoidoknak (Mikics 2007), vagy pl. az ún. P-anyagnak, ennek a szervezetben sokféle megtalálható neuropeptidnek is (Halász 2009.)

¹⁵ Ludwig von Bertalanffynak, a rendszerelmélet atyjának nagyon határozott véleménye volt az ember biológusok általi „rattopomorfizálásáról”. L.d. Bertalanffy: ...ám az emberről semmit nem tudunk. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1991.

¹⁶ A helyzetet nagyban nehezíti – és egyben jól megjeleníti –, hogy a pedagógiai, pszichológiai, büntetőjogi és orvosi értelemben vett „kóros” agresszió fogalma nagyrészt kidolgozatlan, a „forgalomban lévő” megközelítések, heurisztikus elképzelések pedig jelentősen eltérnek egymástól.

szociálisan alávetett lesz, csökken a vérben a tesztoszteron szintje. Ezt a hatást sportolók esetében is kimutatták: verseny előtt növekszik a versenyzők tesztoszteron-szintje, míg a verseny után a győzteseké magasabb, mint a veszteseké. Hokijátékosoknál szignifikánsan magasabb tesztoszteron-szintet figyeltek meg, ha a csapat otthon játszott, szemben a vendég csapathormonszintjével. Az 1994-es futball VB döntője után a brazil rajongók tesztoszteronszintje emelkedett, a vesztes olasz csapat szurkolóié csökkent. Hasonló hatást kimutattak katonáknál és ügyvédekénél is (Vaillancourt et al 2009).

A kép tehát a hormonális/HPG hatásokról férfiak esetében sem egyértelmű. Különösen keveset tudunk a női agresszió biológiai-hormonális hátteréről. A kevés számú meglévő kutatás azonban azt mutatja, hogy például a tesztoszteronnal kapcsolatos, a férfiaknál talált hatás nincs meg tipikusan a nőknél. Tracy Vaillancourt és munkatársai érdekes követéses vizsgálatot végeztek, amelynek célja gyerekek hormonszintje és zaklató viselkedése összefüggéseinek feltárása volt. Ebben a vizsgálatban nem sikerült megállapítani, hogy a lányoknál milyen szerepet játszik a tesztoszteron szint a viselkedésben (Vaillancourt et al. 2009).

Még kevesebbet tudunk a gyermekek agressziójának hormonális hátteréről. Dan Olweus, aki maga is agresszió-kutató volt, nem talált direkt kapcsolatot serdülő fiúknál a vér tesztoszteron szintje és az erőszakos viselkedés között. Eredményei szerint a tesztoszteron csak közvetett és gyenge hatást gyakorol az erőszakos viselkedésre azáltal, hogy türelmetlenné és ingerlékennyé teszi a serdülőket (Olweus et al. 1988). A lányok nyílt agressziójának alacsonyabb szintje tehát nem magyarázható egyszerűen az alacsonyabb tesztoszteron-szinttel.

Fontos kutatási irány az idegrendszer nemi különbségeinek vizsgálata. A kérdés az, vajon a korábban egyértelműen szocializációs hatásként számon tartott nemi különbségekhez kapcsolható-e valamilyen kimutatható idegrendszeri különbség.

Egyik cikkében Anne Campbell a viselkedés szabályozásának fejlődési elméletét ismerteti. (Campbell 2006.) Az alábbiakban az ő gondolatmenetét foglaljuk össze. Eszerint a különböző gátlási mechanizmusok részben egymásra épülve, fokozatosan alakulnak ki a fejlődés folyamán. Hamar kialakul az úgynevezett reaktív gátlás, amely automatikusan, szándéktalanul jön létre a félelem, a külvilágból érkező fenyegetés hatására. Azok a személyek, akik temperamentumuknál fogva kevésbé félnek, és ezért viszonylag

érzéketlenek az averzív kondicionálásra, később kevésbé lesznek képesek gátolni agresszív késztetéseiket.

Neuropszichológiailag a félelmet az amygdala aktivációja¹⁷ idézi elő, de szerepet játszik benne a frontális és a prefrontális kéreg is. Az impulzív agresszió gátlásában a szerotoninnak nagy szerepe van, a prefrontális kéreg pedig gazdag szerotonin-receptorokban. Az impulzív agressziót tekinthetjük úgy, mint a válasz hibáját, az agresszió negatív következményeinek téves anticipálását. A kontroll hiánya azt jelentheti, hogy az amygdala félelem-regisztrálása a válaszküszöb alatt marad.

Kutatások igazolják, hogy a reaktív kontroll gyengesége kapcsolatban van a fiatalabb kori viselkedési problémákkal és a későbbi antiszociális viselkedéssel. A vizsgálatok azt mutatják, hogy a félelem-alapú, reaktív kontroll tekintetében három éves kor körül a lányok előnyben vannak.

A reaktív kontroll hátterére vonatkozó idegrendszeri vizsgálatok nem egyértelműek a nemi különbségek tekintetében. Az amygdala MRI-vizsgálata némelyik vizsgálatban mutatott nemi különbséget, mások nem találtak eltérést. A kutatások azonban azt mutatják, hogy a nők agyában a kritikus területeken (az amygdalában, a frontális és a prefrontális kéregben) több szerotonin-receptor van, mint a férfiakéban, ami magyarázhatja a nemi különbséget.¹⁸

A következő szint a kisgyermekkorban kialakuló, a reaktív kontrollból kifejlődő erőfeszítéses (effortful) kontroll. Ez lényegében a domináns válasz gátlását jelenti annak érdekében, hogy a szubdomináns válasz megjelenhessen. Ehhez már szükség van a tudatos, szelektív figyelemre, az érzelmek és az érzelmi viselkedés szabályozására. Empirikusan igazolt, hogy a több félelem jobb erőfeszítéses kontrollhoz vezet. Az erőfeszített (effortful) kontroll gyorsabban fejlődik a szorongó gyerekeknél, és a lányok gyakrabban félnek, mint a fiúk (és ez a különbség a felnőtt korban is megmarad).

Az erőfeszítéses kontroll pozitív kapcsolatban van a morális viselkedéssel, mint például a tiltások betartása és a csalás elkerülése a játéokban, és negatív kapcsolatban van a viselkedési problémákkal, beleértve az agressziót is. Több kutatás igazolta, hogy a lányok engedelmesebbek, jobban szót

¹⁷ Az amygdala szerepe a félelmi válaszok elsajátításában, tárolásában már igazoltnak tekinthető. (Ld. pl. Phelps és LeDoux 2005., idézi Kökönyei 2006.)

¹⁸ Az amygdalának és az orbitofrontális kéregnek szerepe van az arc kifejezések értelmezésében is. A nők minden életkorban jobban dekódolják az arc érzelmkifejezéseit, különösen a félelem és a harag jelei esetében. Ennek is szerepe lehet a nők jobb kontrolljában – a partner haragjának finomabb észlelése révén – és jobb empátiájában is, amiről még szó lesz a későbbiekben.

fogadnak a felnőttek tiltásainak. Ez magyarázható a kutatások azon eredményével, hogy a lányoknak jobb az erőfeszítéses kontrollja.

A kontroll következő állomása a serdülőkorban kialakuló és megszilárduló önkontroll. Ebben az időszakban válik belsővé a környezet külső kontrollja. Az önkontroll hiányát úgy értelmezhetjük, mint az impulzivitás, kockázattvállalás, túlzott jelenre irányultság, gondatlanság és temperamentum kombinációját. Ismert adat, hogy a férfiak körében szignifikánsabb gyakoribb a deviancia. A Campbell által áttekintett empirikus kutatások szerint a nők és férfiak esetében is a gyenge önkontroll (az impulzivitás) a legerősebb magyarázó változója a férfiak körében jóval gyakoribb kriminalitásnak és erőszakos bántalmazásnak – beleértve a partner elleni erőszakot is. Ha azonban az önkontroll változó hatását vizsgáljuk, a nem változó hatása szignifikánsan lecsökken.

Ez a hatás gyerekeknél is kimutatható. A gyermekkori hiperaktivitást (a kutatók ebbe beleértik az impulzivitást is) a serdülőkori antiszociális viselkedés 35%-át magyarázza. A kutatások szerint – összhangban a korábbiakkal – a férfiak impulzívabbak, mint a nők, azaz ezen a kontroll-szinten is kimutatható a nők előnye (Campbell 2006).

Az agresszióban mutatkozó nemi különbségek kapcsolatban vannak a helyzet veszélyességének észlelésével is. A nők hatékonyabban gátolhatják viselkedésüket és érzelmeiket, különösen, ha az agresszió úgy alakul át, hogy megjelennek benne a félelem elemei is (Campbell–Muncer 2008).

Az impulzivitásból származó folyamatos bevonódás az antiszociális és erőszakos viselkedésbe a korai neuropszichológiai problémák, a „nehéz” gyermekkori viselkedés és az elégtelen szülői képességek szerencsétlen összetalálkozásának eredménye. Azok a veszélyeztetett gyerekek, akik következtelen szülői bánásmódot tapasztalnak, és akik kevésbé képesek erőfeszítést tenni, hogy eleget tegyenek a szülői igényeknek. Esetükben nem alakulhat ki az erős erőfeszítéses kontroll, amelynek alapján aztán megszilárdulhatna az erős önkontroll (Campbell 2006). Ez pedig már átvezet a nemi különbségek kulturális vonatkozásaihoz.

b) A nemi különbségek kulturális háttere

Természetesen a biológiai különbségek mellett fontos a kulturális mozzanat is, azaz a nemi szerepek különbségei.¹⁹ A szerepek mint elvárások a kezde-

¹⁹ Az evolúciós háttérre, az ezzel kapcsolatos elképzelésekre és vitákra nem kívánunk kitérni.

tektől jelen vannak a gyerekek életében, és először a szülők nevelési szokásaiban mutatkoznak meg. A nők és férfiak viselkedése, attitűdjei és érzelmi reakciói közötti különbségeket nyilvánvalóan a biológiai és a szocializációs különbségek kibogozhatatlan interakciója hozza létre. Ezekből az összefüggésekből mutatunk be néhányat.

Marion K. Underwood a lányok szociális (indirekt) agressziójáról szóló könyvében kifejti, hogy miben különbözik a fiúk és a lányok szocializálóját. A szülők másképp támogatják a fiúkat és a lányokat abban, hogyan fejezik ki a haragjukat, másképp mutatkozik meg irányukban a szülői hatalom. Ennek következtében a lányok úgy szocializálódnak, hogy a kapcsolatok értékesebbek számukra, mint a fiúk számára, és önmagukat elsősorban a kapcsolatok, a csoportban való részvétel és a harmónia ápolása bázisán definiálják (Underwood 2002). Mindez ahhoz vezet, hogy a lányok megtanulják az indirekt agressziót, ami értelmezhető úgy, mint válasz a gyötrő dilemmára: hogyan fejezzék ki a haragjukat, hogy mégis „kedvesek” maradhassanak.

A nemi szerep egy érdekes vonatkozását vetette fel Anne Cambell egy korábbi cikkében. Eszerint a férfiak és a nők alapvetően másképp vélekednek az agresszióról. A nők az agresszív viselkedést alapvetően önkontrollproblémának látják, ezért az agressziót inkább expresszívnek tekintik. A férfiak úgy vélik, az agresszió a helyzetből, a kontrollálás szándékából fakad, így a férfiak az agressziót inkább instrumentálisnak tartják (Campbell et al 1992). A nők tehát úgy vélik, az agresszió lényegében az önkontroll hiánya, a férfiak pedig úgy, hogy az agresszor „csupán” másokat akar kontrollálni.

Ez a jelenség – úgy tűnik – kultúra független, mert sikerült kimutatni az USA-ban, Angliában, a Szlovák köztársaságban, a Fülöp-szigeteken, Spanyolországban és Japánban is (Campbell–Muncer 2008). Campbell és Muncer közel 900 egyetemista körében végzett vizsgálatuk eredményeként megállapítják, hogy az agresszióról vallott nézetek szoros kapcsolatban vannak a viselkedéssel. A nők erősebb tendenciát mutatnak az agresszió expresszív (önkontroll-hiányos) nézetére; ez megmutatkozik viselkedésükben a helyreállító taktikák gyakoribb használatában és a direkt agresszió elkerülésében. Azok a mindkét nembeli személyek, akiknek instrumentális nézeteik vannak az agresszióról, szükségszerűnek vélik, hogy elveszítik a kontrollt mások „nem megfelelő” viselkedése miatt. Az instrumentális nézet (mindkét nemnél) pozitívan korrelál a direkt agresszióval és az agressziós késztetés csökkentésére irányuló viselkedés – mint például a beszélgetés vagy a sírás – elkerülésével (Campbell–Muncer 2008).

Ezt a jellegzetes nemi különbséget kimutatták gyerekeknél is (Tapper–Boulton 2000). Nem igazolódott viszont a fiatalabb, óvodáskorú gyerekek esetében. Katy Tapper és Michael J. Boulton – igen érdekes, rádiómikrofonnal és videokamerával is dolgozó – kutatásukban azt találták, hogy a 3–6 éves gyerekek agresszív viselkedése és agresszióról vallott nézetei függetlenek még egymástól (Tapper–Boulton 2004). Ez az eredmény arra is utalhat, hogy a fenti jellegzetes különbségek a férfiak és nők gondolkodásában később jöhetnek létre.

A kutatások szerint nincs különbség férfiak és nők között a harag gyakoriságában és intenzitásában. A lányoknak hamar meg kell tanulniuk, hogyan érvényesítsék akarataikat úgy, hogy közben „jó kislányok” maradhassanak. A nőknek így – eltérő neveltetésük következtében – a férfiaknál több tapasztalatuk van arról, hogy a dühük kifejezése után szégyent, distresszt és zavart kell átélniük. Ez lehet az oka annak, hogy bár a lányok magasabb szintű distresszt, depressziót, szorongást és a negatív kortárs interakcióhoz kapcsolódóan több haragot mutatnak, mint a fiúk (Shahar et al 2004), sikeresebben birkóznak meg mindezzel. Úgy tűnik, a nőknek erősebb az a képességük, hogy kontrollálják agresszív viselkedésüket.²⁰

Fontos mozzanat – és az előzőekkel nyilvánvalóan összefügg –, hogy a lányok általában jobb empátiás készséggel, szociális és érzelmi intelligenciával rendelkeznek (Schutte et al, 1998). Ha ezt a gondolatmenetet összekapcsoljuk Kaj Björkqvist modelljével a zaklatási viselkedés fejlődéséről, még világosabbá válik, hogy a lányok miért tanulják meg és alkalmazzák a fiúknál sikeresebben a zaklatás kevésbé veszélyes, rejtettebb formáit, azaz az indirekt zaklatást. Anne Campbell (2006) szerint a férfiak több önérvényesítést, versengést és kevesebb érzelmet mutatnak, míg a nők több szorongást, aggódást, gyengédséget, bizalmat, törődést, melegséget és érzelmi nyitottságot. A nők kevésbé fejezik ki a hatalom érzéseit, míg a férfiak erre jobban motiváltak. A férfiak nem mutatnak „gyengeséget”, nehogy mások fölébük kerekedjenek, míg a nők elmondják aggodalmaikat egy másik nőnek, hogy támogatást kapjanak. Az agresszióról instrumentálisan gondolkodó férfi feszült helyzetben inkább lemond a kommunikációról, mert ezzel sebezhetőséget mutatna; gyakrabban fejezi ki a haragját direkt agresszióban, és ha egyedül van, gyakran tesz „kirobbanó” dolgokat.

Ezek a különbségek vélhetően a különböző szocializáció, a szerepkonformitás hatására jönnek létre, amelynek eredményeként a nők az agresz-

²⁰ A korábbiak alapján a kulturális nyomás mellett ennek megvannak a biológiai alapjai is.

szióra gyakrabban mutatnak olyan válaszokat, mint a visszahúzóds, sírás, elkerülés, a biztonság hiányának kifejezése mások felé. A nők haragjukat levezetéséhez is inkább olyan formát választanak, amely nem mutatja nyilvánvalóan az ártó szándékot. Bár az indirekt agresszió egyértelmű támadás a provokátor reputációja ellen, Campbell és Muncer szerint jobban lehet interpretálni érzelmi kitörésként ami egy nőtől kulturálisan elfogadott, azaz a harag kevésbé kockázatos levezetéseként (Campbell–Muncer 2008).

Ezek a nemi különbségek megnyilvánulnak az interperszonális kapcsolatokban is. A férfiak kapcsolatai hierarchikusabbak, és gyakran valamilyen közös tevékenység köré szerveződnek, a nőké inkább kölcsönösségen, az érzelmek és információk megosztásán alapulók.

Nagyon érdekes kutatást végeztek Ausztráliában Laurence Owens vezetésével. Céljuk az volt, hogy kvalitatív módszerekkel feltárják a tizenéves lányok közötti indirekt agresszió természetét és indítékait. Fókuszcsoportos, páros és személyes interjúkat folytattak diáklányokkal és tanáraikkal két iskolában. A beszélgetések feltárták, hogy a lányok gyakran pletykálnak, elárulják a bizalmat, kritizálják egymás ruháját, megjelenését, személyiségét.

A kutatás alapján úgy tűnik, két tényező játszik nagy szerepet a lányok indirekt agressziójában.

Az egyik az, hogy a lányok számára kiemelt fontossága van a csoporthoz tartozásnak. A lányok csoportjaiban a működés fontos része a társas információ megosztása, az intimitás kifejezése, megélése a csoportban. A lányok szinte soha nem szegülnek szembe a csoportvéleménnyel, nem kockáztatják a kizárást. (A fiúktól eltérően a bántalmazott lányok nem hagyják el a csoportot, ahol zaklatják őket.) Küzdenek, hogy ne csak valamilyik csoporthoz tartozzanak, hanem a legjobbhoz. Ez a csoportok rivalizálásához, végső soron agresszív, kizáró viselkedéshez vezet („*Én bent vagyok, te kint.*”). A csoporthoz tartozás kifejezésében fontos a figyelemfelhívás is: „*hé, figyelj rám! fontos vagyok!*” Könnyű belátni, hogy az egész folyamat önmagát gerjesztő módon működik.

A másik tényező az unaloműzés, a vágy, hogy „történjen valami”, a késztetés arra, hogy „bulit csapjunk.”²¹ A kutatók szerint a lányok valószínűleg többet unatkoznak, mert a fiúk jobban bevonódnak a sportba és egyéb ak-

²¹ Ez meglepően hangzik, de figyeljük csak meg a lánycsoportok viselkedését plázákban, buszon, mozik előtt stb., vagy nézzünk bele bármelyik tinikről szóló televíziós sorozatba.

tivitásokba. A fiúk a szünetekben tevékenységeket keresnek, a lányok kis csoportokban ácsorognak, és azt figyelik, más lányok mit csinálnak (Owens et al 2000).

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a lányok jobb szociális képességeik, magasabb szintű empátiájuk és a nemi szerepükből fakadó kompromisszumkésztség következtében a fiúknál kisebb arányban vonódnak be a zaklatási eseményekbe. Akik mégis zaklatnak, inkább rejtettebb, indirekt formában teszik, ami hatásában viszont legalább annyira pusztító, mint a nyílt, akár fizikai bántalmazás.

A lányok csoportjaira sajátos működésmód jellemző, amelyben éppúgy elharapózhatnak a romboló folyamatok, mint a fiúk esetében. Tanárként fontos figyelniük, észrevenniük ezeket a rejtett folyamatokat, hogy időben, megfelelően beavatkozassunk.

IRODALOM

- ANALITIS, F; KLEIN VELDERMAN, M; RAVENS-SIEBERER, U; DETMAR, S; ERHART, M; HERDMAN, M; BERRA, S; ALONSO, S.; JORDI, R. L. & THE EUROPEAN KIDSCREEN GROUP(2009): Being Bullied: Associated Factors in Children and Adolescents 8 to 18 Years Old in 11 European Countries. *Pediatrics*, February 2009. Vol. 123. No. 2. 569–577.
- BJÖRKQVIST, K – LAGERSPETZ K. – KAUKIAINEN, A. (1992): Do girls manipulate and boys fight? Developmental trends in regard to direct and indirect aggression. *Aggressive Behavior*, Vol. 18. Iss. 2. 117–127.
- BJÖRKQVIST, K – ÖSTERMAN, K. – KAUKIAINEN, A. (2000): Social intelligence – empathy = aggression? *Aggression and Violent Behavior*, March–April 2000. Vol. 5. Iss. 2. 191–200.
- BUDA Mariann – KÖSZEGHY Attila – SZIRMAI Erika (2008): Iskolai zaklatás – az ismeretlen ismerős. *Educatio*, 2008/3, 373–386.
- BUDA Mariann (2009): Közérzet és zaklatás az iskolában. *Iskolakultúra*, 2009/5–6. 3–15.
- BUDA Mariann – SZIRMAI Erika (2010): School Bullying in the Primary School. Report of a Research in Hajdú-Bihar County (Hungary). *Journal of Social Research & Policy*, No. 1, July 2010. 49–68.
- CAMPBELL, A. – MUNCER, S. – COYLE, E. (1992): Social Representation of

- Aggression as an Explanation of Gender Differences: A Preliminary Study. *Aggressive Behavior*, 4/1/1992. Vol.18,Iss.2; 95–108.
- CAMPBELL, A. (2006): Sex differences in direct aggression: What are the psychological mediators? *Aggression and Violent Behavior*, May–June, 2006. Vol. 11. Iss. 3. 237–264.
- CAMPBELL, A. – MUNCER, S. (2008): Intent to harm or injure? Gender and the expression of anger. *Aggressive Behavior*, May/June, 2008. Vol. 34. Iss. 3. 282–293.
- CRAIG, W. M. – HAREL, Y. (2004): Bullying, physical fighting and victimization. In: Currie, C – Roberts, C – Morgan, A – Smith, R – Settertobulte, W – Samdal, O. – Barnekow Rasmussen, V. (Eds.): *Young people's health in context. Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) study: international report from the 2001/2002 survey*. 133–144. WHO. <http://www.euro.who.int>. Letöltés: 2008.11.10.
- CRICK, N. R. – GROTPETER, J. K. (1995): Relational aggression, gender, and social-psychological adjustment. *Child Development*, Jun. 1995. Vol. 66. No. 3. 710–722.
- CRICK, N. R. – BIGBEE, M. A. – HOWES, C. (1996): Gender Differences in Children's Normative Beliefs about Aggression: How Do I Hurt Thee? Let Me Count the Ways. *Child Development*, Jun. 1996. Vol. 67. No. 3. 1003–1014.
- DAVID C. F. – KISTNER, J. A. (2000): Do positive self-perceptions have a „darkside”? Examination of the link between perceptual bias and aggression. *Journal of Abnormal Child Psychology*. (Aug, 2000.) Vol.28., Iss.4.; 327–337.
- DELVEAUX, K. D. – DANIELS, T. (2000): Children's social cognitions: Physically and relationally aggressive strategies and children's goals in peer conflict situations. *Merrill-Palmer Quarterly*, Vol.46, Iss.4; 672–692.
- ESLEA, M. REES, J. (2001): At what age are children most likely to be bullied at school? *Aggressive Behavior*, Nov. 2001. Vol. 27. Iss. 6. 419–429.
- ESPELAGE, D. L. – SWEARER, S. M. (Eds.) (2004): *Bullying in American School. Socila-Ecological Perspective of Prevention and Intervention*. Mahwah, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates.
- HALÁSZ, J. (2009): *A P-anyag és a Neurokinin-1 receptor szerepe a kóros agresszivitás kialakulásában*. Munkabeszámoló. OTKA. <http://real.mtak.hu/1811/> Letöltés: 2014.01.05.

- LAGERSPETZ, K. M. J – BJÖRKQVIST, K. – PELTONEN, T. (1988): Is indirect aggression typical of females? Gender differences in aggressiveness in 11– to 12-year-old children. *Aggressive Behavior*, 01/01/1988. Vol. 14. Iss. 6. 403–414.
- SHAHAR, G. – BLATT, S. J. – ZUROFF, D. C. – KUPERMINC, G. P. – LEADBEATER, B. J. (2004): Reciprocal Relations Between Depressive Symptoms and Self-Criticism (but Not Dependency) Among Early Adolescent Girls (but Not Boys). *Cognitive Therapy & Research*. Feb 2004, Vol. 28 Issue 1, 85–103.
- MIKICS, Éva (2007): Glükokortikoidok gyors, nem-genomiális hatása a magatartásra. Doktori értekezés. phd.okm.gov.hu/disszertaciok/ertekezesek/2007/de_3852.pdf Letöltés: 2009.12.10.
- NANSEL, T. R., OVERPECK, M; PILLA, R. S; RUAN, W. J; SIMONS-MORTON, B. & SCHEIDT, P. (2001): Bullying behaviors among U.S. youth: Prevalence and association with psychosocial adjustment. *Journal of the American Medical Association*, Vol. 285. No. 16. 2094–2100. <http://archpedi.ama-assn.org/cgi/reprint/158/8/730.pdf>. Letöltés: 2009.02.11.
- NANSEL, T. R – CRAIG, W – OVERPECK, M. D – GITANJALI SALUJA – W. JUNE RUAN – AND THE HEALTH BEHAVIOUR IN SCHOOL-AGED CHILDREN BULLYING ANALYSES WORKING GROUP (2004): Cross-national Consistency in the Relationship Between Bullying Behaviors and Psychosocial Adjustment. *Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine*. Vol. 158. No. 8. 730–736.
- NÉMETH Ágnes (szerk.) (2007): *Serdülőkorú fiatalok egészsége és életmódja. Az Iskoláskorú gyermekek egészségmagatartása elnevezésű, az Egészségügyi Világszervezettel együttműködésben zajló nemzetközi kutatás 2006. évi felmérésének Nemzeti jelentése*. OGYI, 2007.
- NÉMETH Ágnes – KÖLTŐ András (szerk.) (2011): *Serdülőkorú fiatalok egészsége és életmódja. HBSC Nemzeti jelentés, 2010*. OGYEI, 2011.
- OLWEUS, D. (1993): *Bullying at School: what we know and what we can do*. Oxford, Blackwell Publishers.
- OLWEUS, D. (1996): Bully/victim problems at school: facts and effective intervention. *Journal of Emotional and Behavioral Problems*, Vol. 5. Iss. 1. 15–22.
- OLWEUS, D. (1999): Iskolai zaklatás. *Educatio*, No. 4. 717–739.
- OWENS, L – SHUTE, R. – SLEE, P. (2000): „Guess what I just heard!”: Indirect aggression among teenage girls in Australia. *Aggressive Behavior*, 2000. Vol. 26. Iss. 1. 67–83.

- ÖSTERMAN, K – BJÖRKQVIST, K – LAGERSPETZ, K. M. J – CHARPENTIER, S – CAPRARA, G. V. – PASTORELLI, C. (1999): Locus of control and three types of aggression. *Aggressive Behavior*, 1998. Vol. 25. Iss. 1. 61–65.
- PELLEGRINI, A. D. – LONG, J. D. (2002): A longitudinal study of bullying, dominance, and victimization during the transition from primary to secondary school. *British Journal of Developmental Psychology*, Jun. 2002. Vol. 20. Iss. 2. 259–280.
- RIGBY, K. (2007): *Bullying in schools and what to do about it*. ACER Press.
- SCHEITHAUER, H – HAYER, T – PETERMANN, F. – JUGERT, G. (2006): Physical, verbal, and relational forms of bullying among German students: age trends, gender differences, and correlates. *Aggressive Behavior*, May, 2006. Vol. 32. Iss. 3. 261–275.
- SCHUTTE, N. S – MALOUFF, J. M – HALL, L. E; HAGGERTY, D. J – COOPER, J. T –GOLDEN, C. J. – DORNHEIM, L. (1998): Development and validation of a measure of emotional intelligence. *Personality and Individual Differences*, Aug. 1998. Vol. 25. Iss. 2. 167–177.
- SLEE, P. T. (1995): Peer victimization and its relationship to depression among Australian school children. *Personality & Individual Differences*, 18. 57–62.
- SLEE, P. T. – RIGBY, K. (1993): Australian schoolchildren's selfappraisal of interpersonal relations: The bullying experience. *Child Psychiatry and Human Development*, Vol. 23. 273–282.
- STACHÓ László – MOLNÁR Bálint (2003): Médiaerőszak: tények és mítoszok. *Médiakutató*, 2003. tél. http://www.mediakutato.hu/cikk/2003_04_tel/02_mediaeroszak/ Letöltés: 2014.01.10.
- STASSEN Berger, K. (2007): Update on bullying at school: Science forgotten? *Developmental Review*, March, 2007. Vol. 27. Iss. 1. 90–126.
- TAPPER, K. – BOULTON, M. J. (2002): Studying aggression in school children: The use of a wireless microphone and micro-video camera. *Aggressive Behavior*, Vol. 28. Iss. 5. 356–365.
- TAPPER, K. – BOULTON, M. J. (2004): Sex Differences in Levels of Physical, Verbal, and Indirect Aggression Among Primary School Children and Their Associations With Beliefs About Aggression. *Aggressive Behavior*, Mar/Apr. 2004. Vol. 30. Iss. 2. 123–145.
- TÓTH Péter (2007): A médiahatás-kutatás problémái: az agresszió és az erőszak rekonceptualizálása. *Médiakutató*, 2007. tél; http://www.mediakutato.hu/cikk/2007_04_tel/05_mediahatas_eroszak Letöltés: 2014.01.10.

- UNDERWOOD, M. K. (2003): *Social aggression among girls*. Guilford Press.
- VAILLANCOURT, T – DECATANZARO, D – DUKU, E. – MUTR, C. (2009): Androgendynamics in the context of children's peer relations: an examination of the links between testosterone and peervictimization. *Aggressive Behavior*, Vol. 35. Iss. 1. 103–113.
- VEENSTRA, R – LINDENBERG, S – OLDEHINKEL, A. J – DE WINTER, A. F – VERHULST, F. C. – ORMEL, J. (2005): Bullying and Victimization in Elementary Schools: A Comparison of Bullies, Victims, Bully/Victims, and Uninvolved Preadolescents. *Developmental Psychology*, Jul. 2005. Vol. 41. (4) 672–682.
- WIENKE Totura, C – MACKINNON-LEWIS, C – GESTEN, E – GADD, R – DIVINE, K – DUNHAM, S. – KAMBOUKOS, D. (2009): Bullying and Victimization Among Boys and Girls in Middle School. *Journal of Early Adolescence*, Aug. 2009. Vol. 29. Iss. 4. 571–609.
- WOLKE, D – WOODS, S – STANFORD, K. – SCHULZ, H. (2001): Bullying and victimization of primary schoolchildren in England and Germany: Prevalence and school factors. *British Journal of Psychology*, 2001. 92. 673–696.